فەلسەفەی ئەرەبی-ئیسلامی. گەرت هێندریش. کاوە جەلال لە ئەڵمانییەوە

نوێپلاتۆنییە مەزنەکانی خۆرهەڵات: ئەلفارابی و ئیبن سینا

فەلسەفەی ئەرەبی-ئیسلامی لە کۆتایی سەدەی نۆیەمی زایینیدا دێتە نێو قۆناغێکی نوێوە. ئێستا سەردەمی وەرگێڕانەکان تا ڕادەیەکی زۆر کۆتایی پێهێنرا بوو و فەلسەفە لەسەر بناغەی ئەو بابەتە وەرگێڕاوانە ئەدگارێکی سەربەخۆی وەرگرت: ئێستا هەوڵ دەدرا بەرهەمەکانی وەرگرتنی (ڕێسێپسیۆنی) ئەنتیکە یەکبخرێن و بە توخمە پێوارییەکانی ئایین تێکهەڵکێش بکرێن. فەلسەفەی پێشین بەزۆری ناتەواو بوو، جا گەرچی لە هەندێک ڕەوشی تایبەتیدا پرشنگدار بوو و هاوشێوەی ئایینی شێوەوەرگر هەستی بەدووداگێڕانێک بێدار دەکاتەوە، وەلێ فەلسەفەی دوای ئەو بە پێچەوانەوە دەرچەیەکی یەکانەیی هەیە. ئەم دەرچەیە وایەدادەنێت کە هزری پلاتۆن و ئەڕیستۆتەلیس لە پرنسیپدا یەکدەگرنەوە، ئەوەش بە فۆرمولەکراوی لە نوێپلاتۆنیزمدا دەبینێتەوە. نوێپلاتۆنیزم گریمانەی "یەک"ی (ئەلئەحەدی – و) سەرەتایی دەکات وەک بنەڕەتی جیهان، وەلێ ئەم تێزە هاوکات پنتی گەیاندنە بە ئایینی سروشیانەی ئیسلام و دەرفەت بە هێنانەگۆڕێی یەکێتییەک لە نێوان مەئریفەی فەلسەفەیی – کە بەڕێی ئاوەزەوە چێدەبێت – و ڕاستییەکانی ئاییندا – کە مرۆق وەک ئەزەلی لێیان تێدەگات – دەڕەخسێنێت. جێی سەرنجە ئێستا فەلسەفە بەم هەوڵە کامیلبوونی تاکەکەسییانەی مرۆق کە بە یاریدەی ئاوەز بەدیدەهێنرێت، وەک لەبرییەک دادەنێت بە "شێوازی ژیانی" (واتا بە "سیرە"ی) ترادیسیۆنیانەی پەیامهێن و لایەنگرەکانی کە وەک نموونە و پێوەر بە هەموو ئیماندارانی دانرابوو و باڵادەستانی ئایینی پێشەنگی بوون. ئەوە بێ هۆ نییە کە ڕازی یەکێک لە نووسینەکانی خۆی ناو دەنێت "سیرە فەلسەفییە"، واتا شێوازی ژیانی فەلسەفەیی. ڕازی بەم نووسینە خۆی ئاگامەندانە لەو کۆنسێپتە دەپچڕێنێت کە گۆیا مرۆق ژیانێکی سەرکەوتووی پێبەدیدەهێنرێت گەر شوێن باڵادەستانی ئایینی بکەوێت، نەخێر، ڕازی لەبریی ئەوە هومانیزمێکی تاکەکەسی بە ڕێبەرایەتیی ئاوەز دەخوازێت. ئەم داواکارییە بوو بەهۆی ڕەخنەی توندی زانایانی ئایینی کە خۆیان بە پارێزەر و ڕاڤەکەری "کۆنسێپتی سیرە" لە ڕۆشنایی ئایینی سروشییەوە دادەنا. جگە لەوە فەلسەفەی

ئەرەبی-ئیسلامی سەرجەمی مەعریفە زانستییەکانی سەردەمەکەی بەکارهێنا، کەواتە نزیکەی پانتاییەکی ئێنسیکلۆپێدیانەی هەبوو، لەمەشدا دەگەڕێتەوە بۆ زەخیرەیەکی سەرچاوەی فەلسەفیی و زانستیی زۆر دەوڵەمەندتر لەو زەخیرەیە کە لە ئەوروپای کریستیانیدا هەبوو. فەلسەفە و زانست بەردەوام لەنێو چێوەی دامەزراوەکانی فێرکاری و توێژینەوەدا دەگێڕران، بۆ نموونە لە "بەیت ئەلحیکمە"، وەلێ بەتایبەتی لەو جێیانە کە لایەنگرانی بەدەسەڵات و دەوڵەمەند دەیانپاراستن.

بێگومان فەلسەفەی ئەرەبی-ئیسلامی پەرچەکرداریشە لەسەر دەخگێڕییەکانی سەردەم. هەر لەم ڕوانگەیەوە دەتوانین هەوڵی فارابی و ئیبن سینا، وەک نوێنەرە مەزنەکانی ئەو فەلسەفەیە، تا ڕادەیەک پابەند بە کێشی دەخگێڕیوی جیهانی ئیسلامییەوە ڕوونبکەینەوە: ئەوان هەوڵیان دا بە ئەوەی نوێپلاتۆنیانە ڕاقەی فەلسەفەی ئەڕیستۆتەلی بکەن و بەم شێوەیە چارەیەک بۆ دەلاقەی سەرهەڵداوی نێوان هزری ڕاسیۆنال و ئیمانی سروشی بدۆزنەوە. جیهانی "ئیسلامی" هەمیشە پتر گەلان و کولتوورانی دیکەی لە خۆ دەگرت، کشانی گەیشت بە ڕادەیەک کە ئیدی لە ئەوروپاوە بەقووڵی تا نێو ئاسیاو و ئەفریکا بڕی دەکرد، بەم ڕێیەشەوە توخمی ئەرەبی هەمیشە کەمتر دەبووەوە. گەرچی گەلانی دیکە و کولتوورە تایبەتییەکانیان بەئیسلامی کرابوون، سەرەڕای ئەوە هەمیشە پتر ڕۆڵی گرنگیان دەگێڕا. جگە لەوە هەی پەرەسەندنی واتای زانایانی ئایین، واتا ئولەماکان، کە لە دەستەبژێرانی شارییەوە پێگەیشتبوون و پەیوەندیشیان هێشتا هەر بەچڕی بەو دەستەبژێرانەوە مابووەوە، دەگەڕێتەوە بۆ لاوازبوونی دەوڵەتی خەلافەت. سەردەمی مەزنە دەوڵەتەکی ئەرەبی-ئیسلامی بە سەنتەرەکەوە کە بەڕوونی پێناسە کرابێت، لە ڕووی سیاسییەوە کۆتایی پێهات و دەوڵەتانی ناوچەیی جێیان گرتەوە. هەروەها کۆچی پەرەسەندووی گەلە تورکییەکان کە مەزنە دەوڵەتی ئەرەبی-ئیسلامییان لە ناوچە کەنارییەکانەوە ناسەقامگیر کردبوو، ڕۆڵی خۆی لە لاوازکردنی دەوڵەتی خەلافەتدا گێڕا. ئەوجا جیهانی ئەرەبی-ئیسلامی لە ڕووی ئابووری-جقاکیشەوە بەنێو پرۆسەیەکی دەخگێڕییەدا تێپەڕی. ئەو دەوڵەتانە کە بە جیابوونەوە لە خەلافەتەکەی بەغداد سەریان هەڵدا، بەزۆریی پشتیان بە سوپای دەرەبەگان دەبەست؛ ئەوان مافی بەکارهێنانی زەویان بە کشتیاری دەبەخشی تاکو بەو ڕێیەوە موچەی سەربازان و فەرماندەکانیان، هەروەها کارمەندانی بەڕێوەبەرایەتی، دابین بکەن، ئەمەش توێژی کشتیارە سەربەخۆکانی لاواز کرد، هەروەها کاریگەرییەکی ئەوتۆی نواند کە ئابووریی شارییانەی ڕووکردووە پارە و بازرگانی گوێ ڕووەو دەرەبەگایەتی بسەنێت. تا ڕادەیەکی زۆر ئابووریی

کشتیاریانەی گوزەراندابینکەر جێی ئابووریی پێشینی بازرگانی و مانوفاکتوری گرتەوە، بەمەش کۆتایی بە گەڕانیک هێنا کە پاش چەند سەدەیەک لە ئەوروپا، لە شارەکانی ئیتالیا و فلاندریادا، بوو بە ڕێخۆشکەر بۆ سەرهەڵدانی جڤاکی بۆرژوازی-سەرمایەگەری. بێگومان لە کۆنتێکستی ئیسلامیدا هەمیشە سەرلەنوێ سەردەمانی گەشانەوەی ناوچەیی دەهاتنەوە گۆڕێ کە تەنانەت واتای ئابووریان هەبوو، وەلێ مۆرکی ئەو سەردەمە بەگشتی بریتی بوو لە تەنگژەیەکی ئابووری و جڤاکی و سیاسی کە هەروەها لە ڕەوشە هەنووکەییە سەختبەوەکانی دەباتی هزریشدا خۆی نواند. سەرهەڵدانی بەردەوام بەهێزتربووی ئۆرتەدۆکسییەکی ئایینی و لەتەکیدا کاریگەریی جڤاکییانەی زۆرتری نوێنەرەکانی، پتر فەزای ئازادیان بۆ زانستەکان و فەلسەفە تەسککردەوە.

ئەلفارابی

ژیانی ئەبو نەسر محەمەد ئیبن تەرهان ئیبن ئوزلوغ ئەلفارابی (نزیکەی 870 تا نزیکەی 951) وێنەی ئەم گۆڕانانە دەداتەوە. ڕەچەڵەکی فارابی نەدەگەڕایەوە بۆ سەنتەرەکانی جیهانی ئیسلامی: بۆ بەغداد یان لایەنی کەم بۆ وڵاتی کولتووریی دێرینی فارس، بەڵکو دەگەڕایەوە بۆ ئەوپەڕی چێوەی ناوچەی دەسەڵاداریی ئیسلامی. ئەو لە فاراب هاتە جیهانەوە کە دەکەوتە سەر کەنارەکانی ڕوباری سیر دەریا لە باکوری ڕۆژئاوای تەشکەند لە کازاخستانی ئەمڕۆ. باوکی فارابی ئەفسەری میرنشینی سامانییەکان بوو کە هێزە تورکییەکانی کارلوک و ئۆگوزی لەوێ نیشتەجێ کردبوو و ئەوانیش لەباتی ئەوە دەبوو وڵاتەکە لە هێرشی گەلە دەشتەکییەکان بپارێزن. پێدەچێت باوکی فارابی بە ڕەچەڵەک بگەڕێتەوە بۆ دانیشتوانی تورکڕەگەزی ئەو وڵاتە و یەکەم کەسی خانەوادەکەی بووبێت کە بڕوای بە ئیسلام هێنابێت. زمانی دایکی فارابی دیالێکتێکی تورکی بوو، ئەو هەروەها زمانی فارسیشی دەزانی. ئەو درەنگتر فێری زمانی ئەرەبی بوو کە زمانی باڵای دەوڵەتە ئیسلامییەکان و هاوکات زمانی فەلسەفە و زانستەکان بوو. فارابی سەرەتای سەدەی دەیەم ڕۆیشت بۆ بەغداد و حەرران و بوو بە فێرخوازی زانایانی کریستیانی، بۆ نموونە یوحەننا ئیبن حەیلان (910 مردووە) و (بەگوێرەی هەندێک سەرچاوە) ئەبو بیشر ماتتا ئیبن یونیس (940 مردووە). جگە لەوە فارابی وەک پزیشک پێگەیەنرا، وەلێ بە پێچەوانەی ڕازی و ئیبن سیناوە هەرگیز ئەم پیشەیەی پراکتیزە نەکرد، چونکە پزیشکی بە دیدی ئەو “پیشەی دەستی” بوو، بۆیە وەک زانستێک بە توێژینەوە لە ڕاستی نەیدەبینی. تەنیا تیۆریی پێتی

توانای بە مرۆڤ دەدا لە ڕاستی بتوێژێتەوە. ئەمە بە هەمان شێوە موزیکیشی دەگرتەوە. گەرچی فارابی بە موزیکییەکی ئاستباڵا دادەنرا، لەم بوارەشدا بە نووسینی "کتێبی مەزن لەبارەی موزیک" وەک یەکێک لە واتادارترین تیۆریارانی موزیک لە جیهانی ئیسلامیدا دەرکەوت، سەرەڕای ئەوە توانستەکانی خۆی نەکرد بە پیشە. فارابی بەگشتی لە بەغداد ژیانێکی سادە و دوورە پەرێزی بەسەربرد، بۆیە هیچ سەرچاوەیەکی هاوچەرخی یان درەنگتر زانیاریی زۆری سەبارەت بە ژیانی ئەو نییە. وەک دەگێڕرێتەوە، ئەو گوزەرانی خۆی وەک پاسەوانی باخچەیەک دابین کردووە، ئەم کارەشی گۆیا هەڵبژاردووە، چونکە کاری شەوانە دەرفەتی بۆ ڕەخساندووە کە بپەرژێتە سەر هزرین بە ئارامی. ئەم جۆرە چیرۆکانە تێڕوانینێکی ئەوتۆیان سەبارەت بە فارابی هێنایە گۆڕێ کە گۆیا ئەو دانایەکی سادە و پشتکردووە جیهان بووە و ڕێی نەداوە بخزێنرێتە نێو ناکۆکییە جڤاکییەکانی سەردەمەکەیەوە. وەلێ ئەوەی ڕاستی بێت فەلسەفەی فارابی زۆر ڕوونتر لە فەلسەفەی پێشین ئاوێنەی وەرچەرخانە جڤاکییەکانە.

لە سەدەی دەیەمدا بۆ یەکەم جار بەفراوانی دانوستانی ئەوە کرا کە داخۆ کولتووری گریکی، کەواتە کولتوورێکی "نامۆ"، چیی پێ بێت بیدات بە کولتووری ئیسلامی و داخۆ ئەو کولتوورە لادان نەبێت لە ئیسلامی پاکژ کە گەرەکە ترۆپکی کولتووری مرۆڤایەتی بێت. ئەم گرنگیدانە نوێیە بە "پاکژێتی" و "خاڵسێتی"ی ئیسلام پەرچەکردارە لەسەر تەنگژەی بەردەوامی سیاسی و جڤاکیانەی دەوڵەتی خەلافەت. خەلیفە بوو بوو بە بووکەسەماکەرەی فەرماندە سەربازی و خانەوادە بەگزادییەکان، بەوەش ئەو، وەک پارێزەری ئیمانی پەتی، لە چاوی موسڵماناندا مافی ڕێبەریکردنی ئوممەی ئیسلامیی لەدەستدابوو. "گەڕانەوە بۆ ڕیشەکان" (واتا بۆ ئاییندارییەکی خاڵس) وەک بناغەی زاڵبوون بەسەر تەنگژەیەکی جڤاکیدا، لەو کاتە بەدوواوە تا ئەمڕۆ وەک کۆنستانێکی (نەگۆڕێکی) مێژووی ئیسلامی ماوەتەوە. گەڕانەوەکە لە سەدەی دەیەمدا ئاماژە بە پێڕگەیەک دەدات لە نێوان دوو بەرەدا: کولتوورێکی زانین کە هاوکات بە هزرینی فەلسەفییش کراوەیە، هەروەها پەرچەکردارێکی جڤاکی-سیاسی وەک هەڕەشەیەک لەسەر کەلاختنی فەلسەفە.

ئەوە هیچ جێی سوڕمان نییە کە فارابی بەغدادی بەجێهێشت و لە جێی دی کەوتە گەڕان بە چاودێری و دەستی پارێزەری دەسەڵاتدارێک، ئەوەشە لە ئالەپۆ (حەلەب) لای سەیف ئەلدەولە بینییەوە کە دەسەڵاتداری دەوڵەتی ئەرەبیی حەمدانییەکان بوو. ئەم دەسەڵاتدارە

لەنێو کەشێکی کراوەدا بە هونەر و زانست هەندێک لە بەواتاترین زانا و هەڵبەستڤانانی لە دەوری خۆی کۆکردەوە، فارابیش یەکێک بوو لەوان. کاتێک فارابی ساڵی 950 یان 951 مرد، وەک دەگۆترێت، سەیف ئەلدەولە مەرگگەتاری ناشتنەکەی لە دیمەشق خوێندەوە. وەلێ هیچ گومانی تێدا نییە کە نوێنەرانی ئولەما خۆیان بەئاشکرا لە ناشتنی ئەو بەدوور گرت. پاش مەرگی فارابی شتێکی هاوشێوەی "فەرگە"یەکی فەلسەفەکەی هاتە ئاراوە و لە نەویدا بەتایبەتی ئەرەبە کریستیانییەکان چالاک بوون، ئەوەش بە چەشنێک کە هەر یەکەیان بەجیا و بە دەرخستنی خۆیی کەوتە داڕشتن و پتر گەڕاندان بە هزری فارابی. هەندێکی ئەو زانایانە بریتی بوون لە یەحیا ئیبن ئادی (893-974)، ئەبو سولەیمان ئەلسیجیستانی (913-988)، یوسف ئەلئامری (992 مردووە)، هەروەها ئەبو حەیان ئەلتەوحیدی (نزیکەی 925-1021). ئەم زانایانە خۆیان لەسەر بناغەی فەلسەفەی فارابی بە فیزیک و لۆگیک، تیۆریی مەئریفە یان تیۆریی زەینەوە خەریک دەکرد.

پێکەوەگرێدانی مەتافیزیک و ئەتیکی سیاسی

بەرهەمە فەلسەفییەکەی فارابی پەرچەکردارێکی ڕاستەوخۆ بوو لەسەر دەخگەڵییەکانی سەردەمەکەی. لەبەر ئەم هەیە دەشێت ئەو بە یەکەمین هزرڤانی ئەرەبی-ئیسلامی دابنرێت کە ئاگامەندانە ڕاڤەیەکی نوێپلاتۆنییانەی جیهان بە فۆرمولەکردنی تیۆرییەکی سیاسییەوە گرێدەدات. کاتێک مەتافیزیک و تیۆریی ئەتیکیانەی سیاسی لای فەیلەسوفانی پێشین بەپای یەکدییەوە بوون و سیستەماتیکیانە پێکەوە گرێنەدرابوون، ئەوا بە پێچەوانەوە لای فارابی یەکێتییەک پێکدەهێنن و دەچنە نەو یەکدییەوە. فارابی تەقلایەکی زۆری دا بە ئەوەی سەرلەنوێ بە فەیلەسوفە کلاسیکییەکانی گریکدا بچێتەوە، پێدەچێت تەنانەت خۆی بە ئەم مەبەستە هەندێک تێکستی وەرگێڕابێتەوە. بە هەر حاڵ، فارابی بەشێکی زۆری نووسینەکانی ئەڕیستۆتەلیس و زۆرینەی دیالۆگەکانی پلاتۆنی دەناسی. لە یەکێکی نووسینە سەرەکییەکانیدا بە ناونیشانی "فەلسەفەی پلاتۆن و ئەڕیستۆتەلیس"، هەردوو فەیلەسوفی کلاسیکی سەرباری جیاوازییەکانیان دادەڕێژێت بەبێ ئەوەی هەوڵ بدات جیاوازییەکانیان پێکەوە بسازێنێت. وەلێ فارابی لە بەشی ڕێبەرییەکەی ئەو نووسینەیدا نەک تەنیا جەخت لەوە دەکات کە کامیلکردنی مرۆڤ ئامانجی هاوبەشی هەردوو فەیلەسوفە، بەڵکو هاوکات سیستەمە فەلسەفییەکەی خۆیشی وەک پردێک لە نێوان هەردوو فەیلەسوفی نموونەییدا بنیات دەنێت. لێرەدا دەبێت ڕەچاوی ڕەوشێکی گرنگ بکەین: ئەو کورتەیەی "ئەنێنێئادەکان"ی

پلۆتین (IV-VI) کە لە چەرخی نێڤیندا وەک "تیۆلۆگیی ئەڕیستۆتێلیس" ناسرابوو، فارابی بە هەمان شێوە وەک کارێکی ئەڕیستۆتێلیس وەریدگرێت. بەم ڕێیەوە ئیدی باری سەر یەکێتیی سیستەماتیکیانەی فەلسەفەی فارابی سووک دەبێت کە بریتییە لە: گەردوونناسی کە لە گەردوونی دەرەکیدا (ماکرۆکۆسمۆسدا) ڕێکخراوی گەردوون دادەڕێژێت، هەروەها تیۆریی زەین کە بەڕێیەوە ئەم ڕێکخراوەی گەردوون وەک شیاوی ناسین دەسەلمێنرێت، ئەوجا تیۆریی سیاسی کە کامیلێتیی ئەم ڕێکخراوەی گەردوون بەسەر شیمانەکانی جڤاکی مرۆڤدا بەکاردەبات. بە دیدی فارابی مێتافیزیک، گەردوونناسی، تیۆریی مەئریفە و سیاسەت، پەیوەندییەکی چڕیان بە یەکدییەوە هەی□، ل□ب□ش□دا پێناسەکەی ئەڕیستۆتێلیس بۆ مێتافیزیک وەک مەئریفەی بوونەوەر، دەرچەی هزرینی فارابییە. بوونی کردەکییانەی شتەکان، واتا ناسینی سروشتی ئۆبژێکتیڤییانەی شتەکان، بریتییە لە ئەرک و شیمانەی مرۆڤ. ئەمە واتایەکی ئەوتۆ دەگەیەنێت کە مەئریفەی بوونەوەر هەروەها شیمانەی ڕێنومایی بۆ مرۆڤ لە خۆ دەگرێت. واتای ئەم تێڕوانینە بە دەرئەنجاماند نێکی ئاوەژوو بریتییە لە: مرۆڤی سەر چەوتەڕێ یان کردارنوێن لە نەزانییەوە، ڕێبەر و ڕاوێژکەرێکی نالەبارە بۆ جڤاک. کەواتە کامیلکردنی مەئریفەی خۆیی، سەروەری بەسەر بەکارهێنانی ئاوەزدا، پێشمەرجی ڕێکخراوێکی سەرگرتووی جڤاکین. هەر بەم شێوەیە تیۆریی "دەوڵەتی چاک" لە تیۆریی مەئریفەی ڕاستییەوە س□رچ□د□دات، بە پێچەوانەشەوە تیۆریی سیاسی وەک تیۆریی دەوڵەت بریتییە لە تەکمیلەکردنی مێتافیزیک. کەواتە فەلسەفە سیاسییەکەی فارابی نەک تەنیا دەیەوێت فەلسەفەی تیۆریانە و پراکتیکی پێکەوەبلکێنێت، بەڵکو هەروەها دەیەوێت تێیان بپەڕێنێت. ئەمە لە گرنگترین نووسینەکانیدا ئاشکرا دەبێت کە سێ دانەن: "کیتاب تەحسیل ئەلسەئادە" (کتێب لەبارەی گەیشتن بە بەختیاری)، "ئاراء ئەهل ئەلمەدینە ئەلفازیلە" (تێڕوانینەکانی هاوڵاتیانی شاری فەزیلەمەند – بەکورتی: "مەدینە")، هەروەها "ئەلسیاسە ئەلمەدەنییە" (لەبارەی بەڕێوەبردنی دەوڵەت – بەکورتی: "سیاسەت").

بە تێڕوانینی فارابی مرۆڤ دەتوانێت ئاوەزمەندانە ڕێکخراوی سیاسی بنیاتبنێت، ئەویش چونکە خودی جیهان ڕێکخراوە و ئاوەز دەتوانێت لێی تێبگات. ئەم ڕێکخراوە بەندە بە پێشبینیی گەردووندییەکی جیۆسەنترییەوە کە تێیدا کایەکانی ئاسمان (مانگ، خۆر، پلانێتەکان) لەسەر هێڵی چەسپیو بە دەوری زەمیندا دەسووڕێنەوە. ئەڕیستۆتێلیس گۆتبووی، کایەکان (سفێرەکان) لە لایەن بزوێنەرانەوە دەبزوێنرێن، پاشان فەیلەسوفانی موس□لمان ئەم بزوێنەرانەیان ناو نا

“ئینتەلیگەنسەکان”. وەلێ ئەستا فارابی ئەم گەردوونناسییە ئاسان دەکاتەوە، ئەویش بە وەرگرتنی ڕاڤەی نوێپلاتۆنیانەی خودی گەردوونناسییەکە: یەکەم بزووتن لە لایەن یەکەم بزوێنەرەوە، واتا لە لایەن “یەک”ـە (ئەلئەحەدە – و) سەرەتاییەکەی پلۆتینەوە، واتا لە لایەن خوداوە دەهێنرێتە گۆڕێ. ئەوجا لە خوداوە کە هۆشی پەتییە، کەواتە زەینە (ئینتەلەکتە)، هۆش بە کایەکەی دی “دەڕژێت”، لەوەشەوە بەردەوام دەبێت بۆ نەو کایەکەی دی. بێگومان ئەم زەینە سەرباری ڕژانی هەمیشە هەر هەمان زەین دەمێنێتەوە. ئاوەزی ڕەهای (ئەبسولوتی) خودا جیاوازییەکی توخمیی (زوبستانسیەلی) لە ئاوەزی مرۆڤ نییە، بەڵکو جیاوازییەکەی کردەکییە (ئەکتوەلە). ئەمەش بەواتای: کاتێک دەروونی خودا هەمیشە هەر هۆشی پەتییە، ئەوا دەروونی مرۆڤ دەبێت بە پێچەوانەوە بە ئاوەزمەندێتیی خۆی تێبکۆشێت. کاتێک ئاوەزی مرۆڤ خۆی بەکردەکی (ئەکتوالیزە) دەکات، لەرێشەوە توانا بە ناسینی ڕێکخراوی گەردوون و بەمەش بە ناسینی خودی خۆی وەردەگرێت، ئیدی لەم ڕەوتەدا خۆی لە لەرەبوونە ماتەرییە پەتییەکەی بەر دەدات و دەگات بە ژیانێک لە نێو تێڕامان و دانایيدا. لێرەدا پێویستە ڕەچاوی دوو تایبەتمەندی بکەین کە فارابی دەیانخاتە سەر نەخشەی ڕژانەکەی پلۆتین: گەرچی پرۆسەی ڕژان لە هۆش-دەروونی پەتییەوە ڕەوتێکی “بەرەو ژێر”ی هەیە، وەلێ گەر لەرەبوونی ماتەریانە نەبایە، ئەوسا ئەم هۆشە یان ئەم زەینە نەیدەتوانی خۆی بەرجەستە بکات. فارابی لە نووسینەکەیدا بە ناونیشانی “لەبارەی زەین” دەبێژێت: “نەشیاوە زەینی چالاک پرنسیپی سەرجەم شتە هەبووەکان بگرێتەوە، چونکە ئەو خۆی بە چالاکییەکەی پێویستی بە هەبوونی کەرەسەیەکە، هەروەها پێویستی بە نەبوونی ئاستەنگەکە، کەواتە لە نێو سروشتی ئەودا هێزی کافی نییە کە وا بکات سەرجەمی شتەکان کامیل ببن” (al-Farabi، 1892، 78). لەم ڕوانگەیەوە دەبێت یەکەم بزوێنەر، وەک یەکەم هۆکار، دوو پرنسیپ لە نێو خۆیدا یەک بخات: ئەو نەک تەنیا دەبێت هۆش-دەروون یان زەینی پەتی بێت، بەڵکو هەروەها دەبێت پرنسیپی کەرەسە لە خۆ بگرێت. کەواتە یەکەم هۆکار کە خودایە، تەنیا ئەوەکەیەکی هۆشەکی نییە بەبێ هیچ پەیوەندییەک بە ماتەرییەوە، واتا بەو ماتەرییەوە کە لای کندی هێمای خراپە بوو، هێمای نا-هۆشەکەتی بوو.

دووەم تایبەتمەندیی فارابی بریتییە لە پەیوەندیی مرۆڤ و زەینی ئەو بە زەینی ڕەهاوە، یان بە زەینی خوداوە. نەخشەی نوێپلاتۆنیانەی ڕژان هەمیشە وایدادەنا کە ڕژانی “یەک-ی سەرەتایی”، یان ڕژانی خودا، بەرەو پلەکانی ژێرەوە دەڕوات و لە دوایەمین پلەشدا مرۆڤ و زەینی ئەو خۆیان دەبیننەوە. لەم تێڕوانینەوە دەرفەت ڕەخسا بە

دەرئەنجاماندنی سەروەری و کامیلێتیی زەینی خودا. وەلێ فارابی ئەم ب□گ□هێنانەوەیە هەڵدەگێڕێتەوە: پرۆسەی ڕژان کەمبوونەوەی زەین نییە لە پلەیەکەوە بۆ پلەیەکی دی، بەڵکو ئەدگارێکە کە پێگونجاو دراوە بە هەر پل□ی□□ک و هەر فۆرمێکی بوون: "هەبووی بەرجەستەیی لە ئەوەوە ڕێکخستن وەردەگرێت و هەر هەبوو□ی□ک، بەگوێرەی پلەکەی، کارایی ڕاستینەی خۆی لە بووندا دەنوێنێت. جگە لەوە ئەو بەدادە و دادپەروەریییەکەشی بەگوێرەی گەوهەری خۆیەتی" (al-Farabi، 1985، 26). هەروەها پێگەی تایبەتی زەینی مرۆڤیش بەو ڕێیەوە ڕووندەبێتەوە کە پرۆسەی ڕژان بە دادپەروەری و خۆشەویستیی خودا بنیاتنراوە. هەموو مرۆڤێک "لە سروشتەوە، هەر لە سەرەتاوە"، زەینی پێدراوە، زەینیش بەگوێرەی کرۆکی ئامادەیە بۆ "ناسینی ئەدگارانی تایبەتی بابەتەکانی زەین" (das Intelligible)" (هەمان سەرچاوەی پێشوو، لا 69). وەلێ بابەتەکانی زەین هۆشەکێتیی پەتین، ئەوجا بەو ڕێیەوە کە زەینی مرۆڤ لە توانایدایە یەک-ی سەرەتایی یان خودایەتی بناسێت، ئیدی لە هۆشی پەتیی خودا نزیک دەکەوێتەوە، جا گەرچی بە پێچەوانەی خوداوە ناتوانێت بوون بئافرێنێت. لە بنەڕەتدا هەموو مرۆڤێک ئەم توانستەی ئاوەزی پێدراوە، بێگومان هێندە نەبێت کە تەنیا فەلسەفە باڵاترین پلەی ڕاستینەی مەئریفەیە. ئەوجا گەر هاتوو فەیلەسوفێک هاوکات پەیامهێن بێت، ئەوسا دەتوانێت مەئریفە فەلسەفەییەکان کە بەڕێی ئاوەزەوە بەدییهێناون، بە توانستی ئەندێشەوە گرێبدات تاکو ئیدی بە لێچواندن و ئانالۆگی و سیمبۆل بەو کەسانەشیان ڕابگەیەنێت کە فەیلەسوف نین. ئەمەش هیچی دیکە نییە جگە لە سروش، ئاخر سروش مەئریفەی ئاوەزە کە ڕەوانبێژیانە بە کەسانی دی گەیەنراوە. فارابی لە "مەدینە"دا دەنووسێت:

"گەر زەینی ئافرێنەر لە هەردوو بەشی هێزی هزرینیدا، واتا لە هەردوو بەشی تیۆری و پراکتیکیدا، ئەوجا پاشان لە هێزی پێشبینییدا، کارایی وەربگرێت، ئەوسا ئەم مرۆڤە کەسێکی سروش وەرگرە، ئەوەش خودای مەزن و پەروەردگارە کە بە یاریدەی زەینی ئافرێنەر سروشی بۆ دەنێرێت. (…) ئەوسا ئیدی مرۆڤەکە لەو زەینە ناچالاکەوە بە یاریدەی ڕژان دەبێت بە دانایەک، بە فەیلەسوفێک، بە لایەنگرێکی تەکامول، وەلێ مرۆڤەکە هەروەها بەو ئەوەکەیە کە لە ئەوەوە (خوداوە – و) بەسەر هێزی پێشبینیی خ□ی□دا ڕژاوە، پەیامهێنێکە، بەئاگاهێنێکە سەبارەت بەوە کە لە هاتندایە، هەروەها ڕاگەیەنەرێکە سەبارەت بەوە کە چۆن تاکە شتەکان هەنووکە لەنێو بووندان. بەڵێ مرۆڤەکە لەنێو بوونێکدایە کە دەتوانێت تێیدا خودایەتی بهزرێنێت" (هەمان سەرچاوەی پێشوو، لا 93).

کەواتە پەیامی خودایانەی سروش بەگوێرەی کرۆکی تەنیا مەئریفەی

ئاوەزە کە فەلسەفە پێیدەگات. ئەمەش بەواتای، ئایینی وەک سروش نێرراو هیچی دیکە جگە لە فەلسەفە لە خۆ ناگرێت، وەلێ هێندە نەبێت کە سروش بە نا-فەیلەسوفانیش دەرووی گەیشتن بە ئاوەزی پەتی دەکاتەوە. فارابی هاوکات دەبێژێت کە هاوشێوەییەک هەیە لە نێوان جۆرە جیاوازەکانی مەئریفەی ئاوەز لای مرۆڤ و فۆرمەکانی زەیندا کە بەڕێی ڕژانی خوداییەوە کاریگەری لەسەر گەردوون دەنوێنن. لەم ڕوانگەیەوە مرۆڤ "گەردوونێکی بچووک"ـە (Marmura) کە تێیدا هارمۆنی و ڕاسیۆنالێتیی گەردوون دیاردەداتەوە.

دەوڵەتی ئیدیال و فەیلەسوفەکان

تەواو وەک زەروورەیەکی لۆگیکی دەبێت هارمۆنیی جیهانی ئاوەزمەند هەروەها لە پێکەوەژیانی مرۆڤاندا، کەواتە لە دەوڵەتدا، وێنەبداتەوە. هەر تاکە مرۆڤێک کە خودا ئاوەزی پێداوە، گەرەکە تێبکۆشێت بۆ گەیشتن بە کایەی "هەشەکەتیی کردەکی (ئەکتوەل)"، واتا بە کایەی ئاوەزی پەتی، چونکە هەروەها کایەی ئازادیی پەتی و خوددیاریکردن و باڵاترین بەختیاری شیاو بەتەواوی لەم کایەیەدایە. ئەمە لە هزری فارابیدا بۆیە زەروورەیەکی لۆگیکیشە، چونکە ئاوەزی پەتی ئاوەزی خودایە و ئەوجا دەبێت کە چی ئەوەکەیەک لە خودا ئازادتر و بەختیارتر بێت. بێگومان ئاشکرایە مرۆڤان توانستی جیاوازیان لە یەکدی هەیە، بۆیە ئەوە بیرۆکەیەکی ئاوەزی پراکتیکییە کاتێک مرۆڤان خۆیان بە بوونەوەری جڤاکی دادەنێن. فارابی، هاوشێوەی ئەریستۆتەلیس، مرۆڤ وەک سۆۆن پۆلیتیکۆن (بوونەوەری جڤاکی — و) دەبینێت: مرۆڤ بڕیار بە جڤاک دەدات، چونکە ئەوە ئاوەزمەندانەیە. هاوکات ئاوەز هەمیشە واتای مەئریفەی ڕاستی دەگەیەنێت، ئەمەش بە فارابی تەنیا دەشێت مەئریفەی ڕێکخراوی بوون بێت. کەواتە ڕێکخراوی "چاک"ی جڤاک ی مرۆڤ لاسایی ڕێکخراوی "چاک"ی گەردوون دەکاتەوە، کەواتە دەوڵەتی ئیدیال (نموونەیی) لاسایی بونیادی گەردوون دەکاتەوە کە بێگومان بونیادێکی هیرارشیانەیە: یەک-ی سەرەتایی، واتا خودایەتی، لە ترۆپکی هیرارشییەکەدایە و تەنیا بە ڕژانی ئەو شیمانەکانی (die Potentiale) تاکە پلەکان دەبن بە کردەکی (ئەکتوالیزە دەبن). فارابی تەواو بەم شێوەیە لە ڕێکخراوی سیاسیی نێو دەوڵەت تێدەگات: لە ترۆپکی دەوڵەتدا پاشا-فەیلەسوفێک خۆی دەبینێتەوە (بە ئەرەبی: ڕەئیس، کەواتە سەرۆکێک، ڕێبەرێک) کە هاوکات پەیامهێنە، چونکە تەنیا بەم شێوەیە گەرەنتی دەدرێت کە سەروەر تەنیا پێڕەوی مەئریفەکانی ئاوەز بکات و بتوانێت ئەم مەئریفانە لە فۆرمێکی ئەوتۆدا ڕابگەیەنێت کە تەنانەت نا-

فەیلەسوفانیش لێیان تێبگەن.
کەواتە ئایین و فەلسەفە دژبەری یەکدی نین، یان ڕاقەی بەیەک نەسازی (کۆنترەری) جیهان نین، بەڵکو لە کۆتاییدا هەمان مەبەستیان هەیە، بۆیە فارابی دەتوانێت ڕێبەری دەوڵەت ناو بنێت "فەیلەسوف" و هاوکات "ئیمام"، واتا ڕێبەرێکی ئایینی. سەرباری ئەوە فارابی هیچ گومانێک لەسەر ئەوە ناهێڵێتەوە کە ئایین و پەیامهێنی تەنیا لاساییکردنەوەی مەئریفە فەلسەفییەکانن، واتا مەئریفە ئاوەزمەندانەکان، بێگومان لاساییەک کە بە شێوازە سیمبۆلییەکانی یان ئاسانکەرەوەکانی داڕشتن ئەنجام دەدرێت. ئەوجا لەبەر ئەوەی شێوازەکانی داڕشتن بە زمانی ڕەوانبێژی دەدرێنەوە و ئەم زمانەش لە کولتوورێکەوە بۆ یەکێکی دیکە جیاوازە، ئیدی ئایینە جیاوازەکانیش سەرهەڵدەدەن. بێگومان لەمەدا نەک ئەوە جێی سەرنجە کە ڕەنگە سەرجەمی ئایینەکان هەمان هزری کرۆکی لە خۆ بگرن و تەنیا بە سیمبۆلی جیاواز گەیەنرابن، بەڵکو ئەوە جێی سەرنجە کە هەموو ئایینێک تەنیا گوزارەی سیمبۆلییانەی ڕێکخراوەکی ئاوەزە کە فەلسەفە سەربەخۆ بنیاتی ناوە. کەواتە لای فارابی فەلسەفە پێشتریی لە ڕاستییەکانی ئیمان هەیە، ئەمەش نەک لە مەغزایەکی ناوەرۆکیدا (ئاخر فەلسەفە و ئایین بە هەمان ڕاستییەوە خەریکن)، بەڵکو لە مەغزایەکی ئەپیستەمەلۆگییانەدا: لەبەر ئەوەی ڕێکخراوی جیهان ئاوەزی پەتییە، ئەوا مەئریفەی گونجاوی جیهان تەنیا بەڕێی ئاوەزەوە دەشێت. هەر لێرەوە ئەو دەربڕینەش لەبارەی "ڕاستیی جووتەنی" ڕوون دەبێتەوە کە دەدرێتە پاڵ هەندێک بەشی فەلسەفەی ئیسلامی و هەروەها هەندێک بەشی فەلسەفەی چەرخی نێڤینی کریستیانی.

لە بنەڕەتدا بە تێگەی "ڕاستیی جووتەنی" جیاوازیی نێوان ڕوانگەی فەلسەفیی و تیۆلۆگییانە دەردەبڕێت. ئەوە کە فەلسەفە باوەڕ دەکات وەک "ڕاست" ناسیبێتی، پێدەچێت لە ڕوانگەیەکی تیۆلۆگییەوە هەڵە بێت (و بە پێچەوانەشەوە). وەلێ ئەم تێڕوانینە فارابی و فەیلەسوفە مەزنەکانی کولتووری ئیسلامی کە پاش ئەو هاتن، ناگرێتەوە: گەرچی هەرگیز ناشێت ڕوانگەی ئیمان و ڕوانگەی فەلسەفە دژبەژیی یەکدی بکەن، سەرباری ئەوە فەلسەفە پێشتریی هەیە، چونکە ئەو ئەرگومەنتانە دەخاتەوە کە شیاوی تێگەیشتنن، ئەوە لە کاتێکدا کە ڕاستیی ئایینی خۆی لە پشتی شیفرە و سیمبۆلانەوە حەشار دەدات. بۆیە دەبێت سەروەری دەوڵەتێکی فەزیلەمەند سەرەتا فەیلەسوف بێت تاکو پاشان بتوانێت وەک پەیامهێن ڕاستی بگەیەنێت.

ڕێبەری دەوڵەت بە دیدی فارابی سەرجەم فەزیلەکان لە خۆیدا

یەکدەخات: فەزیلەی تیۆریانە کە لە مەئریفەی زانستییانەی جیهاندا
خویا دەبێت؛ فەزیلەی هۆشەکی کە دەرفەت دەڕەخسێنێت مەئریفەی
زانستی لە کرداردا بەگەڕبخرێت؛ فەزیلەی مۆرالی کە توانا بە ڕەئیس
دەدات ژیانی خۆی و تێقەلادانی تەنیا پابەند بە کاتێگۆرییەکانی
ئەتیکەوە ئاڕاستە بدات؛ لە کۆتاییدا فەزیلەی پراکتیکی کە نەک
تەنیا حوکمڕانییەکەی بەداد و دانا دەکات، بەڵکو هەروەها توانستی
بە پەروەردەکردنی ئەندامانی دەوڵەت پێدەدات. بێگومان فارابی
دەزانێت کە ڕەئیسێکی بەو چەشنە، یان ئیدیالی دانایەک، بەزەحمەت
دەبینرێتەوە، بۆیە وای بەچاک دادەنێت کە لە ڕەوشە نادیارەکاندا
ڕێبەرایەتیی دەوڵەت بدرێتە دەست ژمارەیەکی فرەی کەسان وەک لەوەی
دەسەڵاتدارێکی بەتوانا دابنرێت:
“گەر پیاوێک نەبێت کە تێیدا هەموو ئەم مەرجانە بەدیهاتبن، بەڵکو
دوو پیاو هەبن کە یەکێکیان دانا بێت و لە ئەوی دووەمیاندا
مەرجەکانی دیکە بەدیهاتبن، ئەوا هەردووکیان ڕێبەری شارن. وەلێ
گەر ئەم مەرجانە تەنیا بەپەرشی لەنێو کۆمەڵەیەکدا ببینرێنەوە،
(…)، ئەوا هەموویان پێکەوە چاکترین ڕێبەران پێکدەهێنن” (Al-
Farabi 1985, 97)
لێرەدا مەبەستی فارابی بە هیچ شێوەیەک ڕێکخراوێکی دێموکراتی
نییە، ئەمەش پەیوەستە بە دەوڵەتە نا-فەزیلەمەندەکانەوە
ڕووندەکاتەوە و لە نێویاندا بەئاشکرا دەسەڵاتدارییە دەسپۆتی و
دێمۆکراتییەکان دادەنێت. لە دەسەڵاتداریی دەسپۆتیدا
بەرژەوەندییەکانی تاکە مرۆڤێک چواندنی ڕەهایان هەیە، جا گەرچی
ئەو مرۆڤە تەنیا گرنگی بە سوودی تایبەتی خۆی دەدات و نە مەئریفەی
فەلسەفەیی و نە بەهەرەی پەیامهێنییانەی هەیە. بە پێچەوانەشەوە
دانیشتوان لە دێمۆکراتیدا تەنیا بە ئازادی تێدەکۆشن، ئەوە بە
چەشنێک “کە ئیدی هەر یەکێک ئەوە ئەنجام دەدات کە خۆی دەیەوێت”
(هەمان سەرچاوە، 99)، بەمەش مانەوەی جڤاک دەخاتە مەترسییەوە.
وەلێ دەسەڵاتداریی پەیامهێنانی ناڕاستینە، بەسەهوودانانی سوودی
ماتەریانە بە فەزیلە، یان بەرپاکاریی جەنگ و دەردی ناوبانگ،
نموونەن بۆ “دەوڵەتانی گەمژەیی و بەدکاری”. ئەوجا گەرەکە ئاماژە
بە ئەوە بدەین کە تێڕوانینی دەوڵەت لای فارابی جیاوازە لە
تێڕوانینی فەیلەسوفانی پێشەنگی ئەنتیکەش. بە نموونە پلاتۆن ڕەئیسی
گریکیی وەک زەمینەی ئیدەی دەوڵەت دانابوو، کەواتە هەمیشە لە
مۆدێلی شارەدەوڵەتێکی بەئاشکرا سنووردارکراوەوە دەردەچوو.
بێگومان فارابیش لە “مەدینە” دەدوێت کە وشە ئەرەبییەکەی شارە،
وەلێ ئەو لە یەکگرتنی کۆی شارەکان بە سەرجەمێک دەهزرێت. تەنیا
کاتێک دانیشتوان دەتوانن بە کاملێتی بگەن، گەر “ژمارەیەکی زۆری

کۆمەڵان” یەکبگرن کە لە سەرئەنجامدا ئوممەیەک وەک “کۆمەڵەی فەزیلەمەند” سەرهەڵدەدات (هەمان سەرچاوە، 54). ئەوها دەنوێنێت هەروەک ئەمە گەڕانەوە بێت بۆ ئیدیالەکانی سەردەمی سەرەتای ئیسلام و بەمەش بە هێزی پێوارەیی ئایین، وەلێ دەتوانین پتر وەک پەرچەکردار لەسەر تەنگژەی جیهانی ئیسلامی ڕاقەی بکەین کە لە سەردەمی فارابیدا قووڵ بووبەوە. داوەشانی مەزنی دەوڵەت بۆ کەرتە دەوڵەتانی جەنگگێڕ لە دژی یەکدی، وەک بەڵگەیەک بۆ ئەو تێزە دەردەکەوت کە دەبێژێت، جڤاکێکی فەزیلەمەند تەنیا لەنێو پەیوەندییەکی فراوانتردا شیاوی بەدیهێنانە. ئەوجا گەر بێ پاڵ ئەمە ئاوەزگەرایی توند جەختلەکراوەکەی فارابی بەهەند وەربگرین، ئەوسا ناشێت تێگەی “ئوممەت ئەلفازیلە” هاوتای “کۆمەڵەی فەزیلەمەندی ئیماندارانە” دابنرێت، بە پێچەوانەوە دەشێت هاوتای “کۆمەڵەی فەزیلەمەندی” دەوڵەتی فەیلەسوفان بێت. وەلێ فارابی، بە پێچەوانەی پلاتۆن، گەرەنتیی مانەوەی ئەم کۆمەڵە فەزیلەمەندە تەنیا لە هاوکاریی نەویەکییانەی هەموواندا دەبینێت کە پێکڕا بەگوێرەی فەزیلە کردار دەنوێنن، کەواتە لە کۆتاییدا لەنێو دەوڵەتێکی گشتگیری جیهانیدا دەیبینێت.

مێژووی کاریگەریی ئیدیالی فارابییانەی دەوڵەت

جێی سەرنجە کە کاریگەریی فارابی کەمتر لە تیۆرییە سیاسییەکەیدا بوو، بەڵکو پتر لە پێکەوەگرێدانی مێتافیزیک / کۆسمۆلۆگی و پراکسیسی ژیاندا بوو. ئەو کامیلبوونی هۆشەکییانەی بە ئامانجی کۆششی مرۆڤ دانا و هاوکات زەینی چالاکی ڕێکخراوی کۆسمۆلۆگییانەی لکاند بە جیهانی ماتەرییەوە، بەمەش شتێکی زیندوو و واتامەندی بە نەخشەی ئەبستراکتی ژیان بەخشی. گەر دەوڵەتێک بتوانێت هەندێ چاک بێت و بەو ڕێیەوە دەرفەت بۆ هاوڵاتییانی بڕەخسێنێت کە کارایی لە هەشاندنی لەڕێبوونی خۆیاندا وەربگرن، ئەوسا تەکۆشین بۆ دانایی تەنیا بریسکانەوەی ڕێکخراوی گەردوونییانەی خودا نابێت، ئەوسا تەنیا کامیلکردنی مەرالییانەی هەر تاکەکەسێک نابێت، بەڵکو هەروەها بریتیش دەبێت لە چاککردنی ژینجیهان. فارابی لە “مەدینە” و “سیاسەت”دا خۆی هەروەها بە تێڕوانینی ئەشاتەلۆگییانەی کۆنسێپتەکەی لەمەڕ دەوڵەت تەرخان دەکات. گەر پرسەکە بریتی بێت لە “دوایەمین شتەکان”، لە ئامانج و مەبەستی ژیانی مرۆڤ، ئەوسا ئەو مرۆڤە کە لە دەوڵەتێکی فەزیلەمەنددا دەژی، دەرفەتی هەیە خۆی هەندێ بهێشێنێت و لەڕێبوونەکی ئەوتۆی مەرالی بەڕێوەبەرێت، کە ئیدی دەروونی دوای مردنی لە لەشی جیادەبێتەوە تاکو لە

بەختیارییەکی هەشەکیانەی ئەبەدیدا بژی. وەلێ هاوڵاتیانی دەوڵەتێکی نامۆرالی ئەم هەلەیان بە نالێخسەت، بەڵکو پاش مەرگیان بە نەفرەتی ژانی ئەبەدی دەبن. بێگومان لەو دەوڵەتانەدا کە نەزانی سەروەرە، ناشێت هاوڵاتیانی لە شکستیان بەرپرسیار بکرێن، چونکە ئەوان تەنیا کەرتێکی پرۆسەی ئەزەلیانەی سەرهەڵدان و لەناوچوونن، یان دەشێت بە بەختیاری بگەن گەر هاتوو خۆزگەی لەرێبوونێکی مۆرالییان هەبێت، سەرباری ئەوە بۆیان نالوێت ئەم لەرێبوونە لەژێر مەرجەکانی دەوڵەتەکەیاندا بژێنن. ئەم جۆرە بیرۆکانەن لە پابەندیاندا بە کۆسمۆلۆگییەکەی فارابییەوە کە دیسانەوە کاریگەری لەسەر دەباتە نێوخۆیی-ئیسلامییەکان دەنوێنن.

دابەشبوونی ئیسلام بەسەر زۆرینەیەکی سوننی و کەمینەیەکی شیئیدا پێش سەردەمی فارابی ڕوویدابوو. جگە لەوە لەنێو ئەم دوو گرووپەشدا کەرتەگرووپی دی هاتنە ئاراوە، بەتایبەتی لەنێو شیئەکاندا. ئیسمائیلییەکان یەکێک بوون لەم کەرتەگرووپانەی نێو شیئیزم کە بەتایبەتی پەیوەندیان بە دەوڵەتی فاتیمییەکانەوە لە تونس هەبوو و لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەشدا سەدەی یازدەیەم و دوازدەیەم لە میسر و سوریا بۆ ماوەیەک باڵادەست بوون.

وا دادەنرێت سەیف ئەلدەولە کە پشتیوانی فارابی بوو، لایەنگری شیئیزمی ئیسمائیلی بووبێت و هەر لەبەرەشەوە کاریگەری لەسەر فەلسەفەکەی چێبووبێت. وەلێ ئەوەی ڕاستی بێت زۆرینەی نووسینەکانی لە کاتی ژیانیدا لە بەغداد سەریانهەڵدا، بۆیە کاریگەرییەکە بە پێچەوانەوە بوو: ئیسمائیلییەکان توخمی کۆسمۆلۆگی و ئێشاتۆلۆگییەکەی فارابییان وەرگرت، ئەوەش سەرئەنجامێکی ئاسایی بوو، چونکە شیئیزم بەگشتی و ئیسمائیلییەکان بەتایبەتی وایان دادەنا کە پێشبینییەکانیان سەبارەت بە خەڵاس و کامیلبوون ئامانجی خودی ڕێکخراوی گەردوونن. هەر لەم پەیوەندییەدا زۆر جار ئاماژە بە نزیکیی نێوان ئیسلامی شیئی و ئایینی کریستیانی دراوە، وەلێ هەروەها لایەنی کەم پەیوەندییەکیش بە پێشبینییە گنۆستیکی و نوێپلاتۆنییەکانی دەمەو کۆتایی ئەنتیکەوە گرنگە. ئیسمائیلییەکان لەو بڕوایەدا لەتەک فەیلەسوفانی نوێپلاتۆنیدا یەک دەگرنەوە، کە ئەوانیش خەڵاسی مرۆڤان بەند دەکەن بە کامیلبوونیانەوە، هەندە نەبێت کە ئاوەزی مرۆڤیان وەک سنووردار دەبینی، بۆیە دەیان گوت مرۆڤان پێویستیان بە ڕێبەرایەتیی پەیامهێنێک یان ئیمامێکە. سەرباری ئەوە هزرڤانانی ئیسمائیلی هەوڵیان دەدا ئاوەزمەندانە لە ڕێکخراوی گەردوون تێبگەن، لەم پەیوەندییەشدا گەرەکە

یەکگرتنەوەیەکی سووڕهێنەر لەتەک نەخشەی ڕژاندا دەربخەین: ئیسمائیلییەکان پێڕەوی کۆسمۆلۆگیی نوێپلاتۆنییان دەکرد، بۆ نموونە لەو شێوەیەیدا کە لای فارابی داڕێژراوە. “پردی نێوان فەلسەفە و ئایین” (HI, 226) کە بەم نەخشەیە ڕادەکێشرێت، پێگەی ئیمام و هەروەها ئیماندارانیش دەگرێتەوە. پێگەی ئیمام گەیاندنێکە لە نێوان: یەکەم زەین کە پەیامهێنە، و مرۆڤان کە وەک بوونەوەری دەرووندار سەر بە ئاستی باڵاتری هۆشەکییانەی پەتین، وەلێ هاوکات تووشی جیهانی ناپاکژی سەرهه□□دان و لەناوچوون بوون. گەر مرۆڤ خۆی بەڕێی داناییەوە لە جیهانی ماتەری بەربدات، ئیدی بە دۆخی بەختەوەریی ئەبەدی شاد دەبێت. بێگومان ئێشاتۆلۆگیی ئیسمائیلی، بە پێچەوانەی قورئان و حەدیسەوە کە تەواو ڕەنگین و پڕژین وەسفی بەهەشت دەکەن، تەنیا سیمبۆلیانە، واتا وەک پرۆسەی هۆشاندن، لە بەهەشت تێدەگەیشت.

ئیخوان ئەلسەفای بەسڕە

هۆشاندن تەواو پراکتیکییانە واتای وەرگرتنی زانینیش دەگەیەنێت، وەک سەرئەنجامی ئەمەش “سێکتە” شیئییەکان بەرانبەر فەلسەفە و زانستەکان زۆر کراوەتر بوون لە ئولەما: لە زانایانی سوننەمەزەبی ئایین. تێکەڵبوونی فەلسەفەی نوێپلاتۆنی و ئەنتیکە و زانستە سروشتییەکان بە پێشبینییە ئایینی و ئێشاتۆلۆگییەکان ئەدگارێکی تایبەتی کولتووری شیئی-ئیسلامییە لەم سەردەمەدا. ئەمە بە نموونەی فێنۆمێنی “برایانی بێگەردی بەسرە” (ئیخوان ئەلسەفا) ڕوون دەبێتەوە کە کۆمەڵەیەکی فەیلەسوفان و زانایانی سروشتی بوون. هاوکارانی ئەم کۆمەڵەیە دەمەو کۆتایی سەدەی دەیەمی زایینی لە شاری بەسرەی باشووری ئێراق دەژیان و پێدەچێت پێکرا پێڕەوی بیروباوەڕی ئیسمائیلیان کردبێت. نووسینە بەناوبانگەکەیان بە ناونیشانی “ڕەسائیل” داڕشتنێکی سەرنجڕاکێشی فەلسەفە (پێکەوە لەتەک لۆگیک و ئێتیکدا)، ماتماتیک و فیزیک، گەردووناسی و تیۆریی زەین، لە خۆ دەگرێت. سەرجەمی ئەم بووارانە تێکەڵ دەبن بە ناوەرۆکە غەیبییەکانی (ئێسۆتێرییەکانی) ئەلخێمی، ئەسترۆلۆگی و ئەفسونگەری، ئەوجا هەروەها داڕشتنی ڕێبازی شیئییانەی (ئیسمائیلییانەی) ئیمامەت و ئێشاتۆلۆگی دێتە پاڵیان. ڕەنگە ئامانجی ئەوان کەمتر داڕشتنێکی ئێنسیکلۆپێدیانەی زانین بووبێت، چونکە داڕشتنی مەئریفە زانستییەکان لە زۆر بەشیدا رواڵەتییە و بە بیرۆکەی غەیبانی شێوێنراوە، نەخێر، پتر پێدەچێت ئامانجی ئیخوان بریتی بووبێت لە گەیاندنی پراکتیکییانەی پێشبینیی فارابییانە و نوێپلاتۆنییان□،

لێرەشدا بێگومان ڕێگەی ڕووەو خەڵاس بەسەر مەئریفە و تێڕوانینی فەلسەف□یدا تێدەپەڕێت. کەواتە مەسەلەی ئەوان داڕشتنی دانایی بوو، وەلێ دانایی نەک وەک مەبەستێکی پێشتریپێدراو، بەڵکو وەک ڕێبەرییەک بۆ گەیشتن بە بەختەوەری و هەروەها بۆ گەیاندنی ڕێگەیەکی خەڵاس. ئەوجا پێشبینییەکی بڵاوی نێو ئیسمائیلییەکانیش سەر بەم مەسەلەیە بوو کە وای دادەنا، ئایینی پۆزەتیڤ بە ئیسلامیشەوە تەنیا خاوەنی ڕاستییەکی ڕێژەییە. تەنیا کاتێک مرۆڤ ناوکی قووی□تری ئەم ڕاستییە دەناسێت، گەر ئەو بە لێرەبوونێکی هۆشەکی بگات، بەمەش خۆی لە سەرجەم زەبر و فریودانەکانی ژیانی ماتەریەل بەربدات. لەم ڕوانگەیەوە نووسینی “ڕەسائیل” کەمتر نیشانەی هەڵوێستێکی تایبەتی ئیسمائیلی بوو، بەڵکو پتر هێڵێکی ترادیسیۆنی بوو کە لەکاتی ئەنتیکەوە بڕوای ئێشاتۆلۆگیانەی خەڵاسی بە پێشبینییە فەلسەفەیی و گەردوونناسیەکانەوە گرێ دەدا. باوەجو ل□ نێو بازنەی ئەم پێشبینییانەوە هەروەها “سێکتە” ئیسلامییەکانی زەیدییە شیئی و دروز و ئەلەوییەکان سەریانهەڵدا.

ئیبن سینا (ئاڤیسێنا)

...

سەرچاوە:

Geert Hendrich, Arabisch-Islamische Philosophie, Frankfurt / M 2005

گلۆساری وەرگێڕ

ئایینی پۆزەتیڤ (religio positiva): تێگەیشتنە لە ئایین وەک سروش و دامەزراوە، بە پێچەوانەی “ئایینی سروشتی” یان “ئایینی ئاوەز”ەوە وەک جیهانبینی کە سەربەخۆیە لە ئایینە ناونراو بە ئاسمانییەکان و دەشێت ببێت بە فۆرمی ژیانی تاکەکەسێک.

ئێشاتۆلۆگی: وشەیەکی گریکییە، بەواتای: پاش□□ژناسی کە بەندە بە ڕۆژی قیامەتەوە.

ئیسمائیلییەکان: (ئەلئیسمائیلییە)، شیئەی حەوت ئیمام، بە پێچەوانەی شیئەی دوازدە ئیمامەوە، کە وا باوەڕ دەکات گۆیا ئیسمائیل کە پێش جەئفەر ئەلسادیقی باوکی مرد، حەوتەمین ئیمامە، نەک موسا ئەلکازم کە دووەم کوڕی ئەلسادیق بوو.

گنۆستیک، زانینومای ئەو جەرەیانە هزری-ئایینییەی سەرەتای کریستیانەتی بوو کە جیهانی سەرمەدیی لە تێڕوانینی خوداوە ئەزموون دەکرد.

ئەلخەمی: خیمیا وشەیەکی گریکییە کە پاشان چووە نێو زمانی ئەرەبییەوە. ئەلخەمی لکێکی فەلسەفەی سروشت و دەرمانسازی بوو کە سەدەی حەڤدەیەم لە کیمیای مۆدێرن جیاکرایەوە، شێوازێکی هزرین بوو سەبارەت بە کارایی جیهان، ئامانجیشی ئەوە بوو کە کەرەسەکان لە یەکدی جیابکاتەوە یان گۆڕانیان بەسەردا بهێنێت، بۆ نموونە قوڕقوشم یان مەتالی دیکەی کەم بەها وەربگۆڕێت بۆ ئاڵتون.

ئەسترۆلۆگی: ڕێبازی ڕاڤەکردنی ڕووداوە زەمینییەکان بەگوێرەی هەڵکەوتەی ئەستێرەکان و ڕووداوەکانی نێویان.

زەیدییەکان (ئەلزەیدییە): باوەڕێکی شیئی بوون و خۆیان دەگەڕاندەوە بۆ زەیدی کوڕی ئەلی، کە نەوەی حسەینی کوڕی ئەلیی ئەبی تالیب بوو. زەید، بەگوێرەی گێڕانەوەکان، ساڵی 740 لە دەسەڵاتداریی ئەمەوییەکان یاخی بوو و تێیدا خۆیشی کوژرا.

زەینی چالاک: ئەم تێگەیەی ئەڕیستۆتالیس کە تا ئێستا لە داڕشتنی هزری هەندێک فەیلەسوفی ئیسلامیدا بەردەوام ئاماژەی پێدەدرێتەوە، ڕوونکردنەوەی وردتری بۆ پتر لێتێگەیشتن گەرەکە.

ئەڕیستۆتالیس سەرجەم جیهان و کەرتەکانی وەک زوبستانس (گەوهەر) دەبینێت، وەلێ جیاوازی دەکات لە نێوان یەکەم و دووەم گەوهەردا. یەکەم گەوهەر لە تاکەکاندا دەردەکەوێت، بۆ نموونە یەک تاکی مرۆڤ، وەلێ دووەم گەوهەر گشتییە و جۆر و ڕەگەزی یەکەم گەوهەر دیاری دەکات، بۆ نموونە: مرۆڤ، زیندەوەر. کەواتە گشتێتی / کرۆک / فۆرم کە ئامانجی توێژینەوەی زانستییە، لە لێرەبوونی تاکە شتەکاندا دەردەکەوێت، ئاخر لە نێوان تاکێتی و گشتێتیدا، کەرەسە و فۆرمدا، پەیوەندییەکی هۆئەنجامی (تەلیۆلۆگیانە) هەیە. لێرەشدا دەرککردن دەستپێکی پرۆسەی مەئریفەیە.

سەرەتا دەرککردن فۆرمێک بە هۆش (دەروون) دەناسێنێت کە لە نێو شتێکی جیهانی ماتەریدایە. ئەمە لێرەدا گشتێتییەکی سەرەتاییمان لە نێو هۆشدا هەیە کە بریتییە لە پێشبینییەکی سەنسی و ئەڕیستۆتالیس ناوی دەنێت "فۆرمی سەنسی". ئەوجا گەر ڕێزێک پێشبینیی هاوجۆر لە نێو یادەوەریماندا کۆببنەوە، ئەوسا لەویان پێشبینیی دیکە دەسازێنین و گشتێتییەکەیان بەرزترە لە گشتێتیی پێشبینییە سەنسییەکان. بۆ نموونە سەرەتا پێشبینیی ئاژەڵێکی تایبەتیمان هەیە کە ئەسپەکە. ئەم پێشبینییە بریتییە لە گشتێتییەک. گەر پاشان کۆمەڵێک پێشبینیی دیکەی لەم جۆرە کە ببنەوە، بۆ نموونە پێشبینیی ئەسپ، کەر، شێر، گورگ و هتد، ئیدی بەهۆی کارایی زەینەوە دەگەین بە پێشبینیی ئاژەڵ کە ئاستێکی باڵای گشتێتیی هەیە و تەنانەت تەواو لە خودی تێگەی گشتێتی نزیک دەکەوێتەوە. ئەڕیستۆتالیس ئەم پێشبینییە ناو دەنێت "تایبەتمەندیی

زەینی"، وەلێ جارێ لە ناوەرۆکدا پێشبینییەکی سێنسییە و لەنێو دەروونی نزمی بمردایە. ئەمە بریتییە لە زەینی ناچالاک کە پاشان زەینی چالاک دەستی بەسەردا دەگرێت و لێوەی کرۆکی تێگەیی (ئیدیەل) دەردەکێشێت. بێگومان کرۆکی تێگەیی بەشیمانەیی (پۆتێنسیەل / هێزەکییانە) لەنێو پێشبینییەکاندایە کە ئاوەزی پەتی (نووس) دەیکات بە کردەکی (ئەکتوالیزەی دەکات)، ئاوەزیش هەمیشە لە خۆیەوە چالاک دەبێت، جا گەرچی بەبێ پێشبینییەکان ناهزرێت. لەم ڕوانگەیەوە ئاوەزی پەتی کە تێگەکان چێدەکات، خۆی پرنسیپێکی ئافرێنەرە و لەنێو خۆیەوە بەبێ کاریگەریی پێشبینییە ماتەرییەکان گۆڕان بە کرۆکی تێگەیی دەدات، چونکە هیچ شتێک پێی تێکەڵ نەبووە، بەڵکو سەربەخۆیە. هەر لەبەر ئەم هۆیەشە کە ئەڕیستا تێلیس زەینی چالاک بە ئەزەلی و نەمر دادەنێت.